قۆناغەکانی فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئۆرووپا

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی ئاداب)

پێشەکی

١- مەبەست لە فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست ئەو فەلسەفەیەیە کە لەسێبەری هەرسێک ئایینەکەدا جوولەکە (مووسایی)، مەسیحی، ئیسلامدا سەری هەڵداوە و گەشەی کردووە و لە ئۆرووپا پتر بەرەوپێش چووە و لەڕۆژهەڵاتدا چراکەی کوژێنراوەتەوە.

ئەوی لێرەدا بەتایبەتی مەبەستی ئێمەیە، ئەو فەلسەفەیەیە کە لە ئۆرووپا لە سێبەری کڵێسەی مەسیحیدا پەیدابووە، هەڵگری چراکەشی بەبێ ئەگەر و چەندوچۆن کەسانێک بوون لە چوارچێوەی کڵێسەدا پێگەیشتوون، لە مەیدانی پانوبەرینی ئەوسای ئۆرووپای ژێردەستی ئایینی عیساییدا ئەسپی خامەکەیان تاوداوە.

ئەو ڕەوشە، ئەو هەلومەرجە کە وەک ئەنجامێک هۆکارەکەی بڵاوبوونەوەی ئایینە جیهانییەکان بووە، ڕوخسار و ناوەرۆکێکی نوێی بە فەلسەفە بەخشیوە، زۆر لەوە جیاواز بووە کە فەلسەفە لەسەردەمی پەیدابوونییەوە تاوەکو هێرشە سەرتاپاگیرەکانی ئەسکەندەری گەورە (مەکدۆنی) بەرەو ڕۆژهەڵات وەک تایبەتمەندییەک هەیبووە و لە بابەتەکانی تری هزری مرۆڤ جیای کردۆتەوە. ڕاستە لە سێبەری ئەو ئایینەدا ڕکەبەر و ناحەز و کەسانێک دەرکەوتوون کە بەهیچ جۆرێک ئەقڵیان نەیبرپیوە باوەڕ بە بنەماکانی ئەو ئایینە مەسیحییە بهێنن و لەچوارچێوەی گومڕادا ڕاست و چەپیان بەسەردا هێنراوە، بەتوندترین شێواز سزا دراون تا ئەو ڕادەیەی سووتێنراون، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو فەلسەفەیە ئەگەرچی سەردەمەکەی بەلای کەمەوە پتر لە هەزارساڵی خایاندووە، بەرهەمەکەشی کە ژمارەی ئەو هەموو لاهووتی و فەیلەسووف و زانایانەی بخرێتە سەر کە

خامەکەیان دەست بەکار بووە سەرنجدەری بێ لایەن ناچار دەکات کە بچێتە سەر ئەو باوەڕەی کە ئەو فەلسەفەیە بەهەند دانەنێ، بۆیە سەیر نییە کە فەیلەسووفی بەناوبانگی ئەڵمان لایبنیتس فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاستی بە «تەونی جاڵجاڵۆکە» داناوە، کار و بەرهەمێکە ئەوپەڕی ژیری و زیرەکی و وردەکاری و وەستایی و دەست ڕەنگینی تێدا بەکار هاتووە، بەڵام: سوودی چی هەیە؟!

ئەو بۆچوونە، وەک پێشەکی لەجێگای خۆیدایە، بەڵام وەک ئەنجام کە خۆی لە پرسیارێکدا داڕشتووە و ئەگەر و گومانی لەبەردەم ئەو بەرهەمەدا قیت کردۆتەوە و هەر لەسەرەتاوە گریمانەی بێ سوودی و بێ کەڵکییەکەی کردووە، لە دوو لاوە چاو لەڕاستییەکی بەرچاو دەپۆشێ:

یەکەم: ناچاری کۆمەڵایەتی و پرۆسەی ڕووداوی مێژوویی (میتۆدەی مێژوویی)

فەلسەفەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست، وەک هەردوو فەلسەفەکەی تر دیاردەیەکی هزر و بیری دیار و بەرچاو و گرنگ بووە کە هەلومەرجی تایبەتی دروست بوونەکەی هەبووە، نەدەکرا لەسەردەمێکی تر و بەجۆرێکی دیکە دەرکەوێ و خەتوخاڵ بدات، ئەوە بەپێی میتۆدەی مێژوویی نەک هەر فەلسەفە، بەڵکو ئایین و سیستم و نەزمە سیاسی و ئابووری و دەزگاکانی کلێسەش چەند پێکهاتەیەک بوون سروشت و مۆرکی مێژووییان پێوە دیاربووە، پێداویستییەکانی ژیانی سەردەمی خۆیان بەهەموو هەلومەرج و ڕەوشە جۆربەجۆرەکانەوە دەستەبەری پەیدابوون و سەرهەڵدان و جۆری گەشەکردن و ئینجا جێ چۆڵکردنەکەی بووە بۆ ئەوەی دیاردەیەکی تر جێگایان بگرێتەوە. دەرکەوتنی هەرسێک ئایینە گەردوونییەکە وەک سێ دیاردەی گرنگی کۆمەڵایەتی ناچارییەکی مێژوویی بووە کە بەعەرەبی (حەتمیەتی) پێ دەگوترێ، چۆن هەلومەرجی دیاریکراو بۆ گۆڕینێکی بەرچاوی مێژوویی و تێپەڕاندنی لەئارادا بوو پاساوی بوون و هەبوونەکەی داونەتەوە، ئاوەهاش بەئاشکرا ئەو نەزمە ئیپستمۆلۆژییەی ساغ کردۆتەوە کە پێی لەسەر هەردوو چەمکی گۆڕان و ڕێژەیی دادەگرێ و چەمکی بوونی (نەگۆڕ و ڕەها) ڕەت دەکاتەوە. ڕاستە کە ئەو قۆناغە لەگەڵ قۆناغی پێش خۆی و دواتر بەراورد بکرێت بەوپەڕی لاوازی و کاڵ و کرچ و تەمەن درێژ و دەسکەوت کەم دێتە بەرچاو، بەڵام هەبوونەکەی لەخۆیدا لەهیچ هەلومەرجێکی مێژوویی بەخۆیی و بابەتییەوە کەمی نەبووە. ئەگەر مەسیحییەت وەک ئایین پاساوی نەزمی کۆمەڵگای پێکهاتوو لە چینی کۆمەڵایەتی بەند و کۆیلەی دابێتەوە، ئەوە ئایینی ئیسلام ئەو قۆناغەی هەڵوەشاندۆتەوە و بە ئاشکرا بڕیاری ئازادکردنی ئەو کۆیلە و بەندانەی داوە کە هاتوونەتە ژێر ئاڵای ئایینی محەمەدییەوە. ئەو دوو ڕەوشە کە دوو قۆناغی مێژوویی بەرجەستە دەکەن، قۆناغی (کۆیلە و بەندایەتی) و (هەڵوەشاندنەوەیەکی هەندەکی ئەو سیستەمە) پێداویستییەک بووە لەو کۆمەڵە پێداویستییانەی ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەی ڕەوا کردووە. لەنێو چوارچێوەی ئەو پێکهاتە و دامەزراوە تیۆرییانەی ئەم سەردەمە ئەگەر داشی نەهێنابێ، قسەی لێوە کردوون و سەرنجی بۆ لا ڕاکێشاون و هێناونیەتە سەر خوانی باسکردن و تاووتوو کردن، لەنێویاندا تۆوی ئەو نەمامە هەبووە کە دواتر هاتۆتەبەر و شارستانیەتی قۆناغی ڕێنێسانسی لێ پێک هاتووە، هەر لەهزری ئایینییەوە تاوەکو زانستە جۆر بەجۆرەکان و ئینجا داهێنانی ئەو زانستە سەربەخۆیەی لەو سەردەمەماندا بە سۆسیۆلۆژی (زانستی کۆمەڵایەتی) ناودەبرێ و کاتی خۆی بەشێک بووە لەو بابەتەی «فەلسەفەی کۆمەڵایەتی» پێ گوتراوە.

دووەم: ناوەڕۆک و ڕوخساری فەلسەفەکە

٢- ڕاستییەکی گومان هەڵنەگرە کە لەو قۆناغەی بابەتی نووسینەکەماندا لەسەرەتادا ئایین ئەو چوارچێوە پاک و «پیرۆزە» بووە کە دەبوو ڕەنگی هەموو سیستم و پێکهاتە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئیپستمی فەلسەفەی ژیرەکی تێدا بڕێژرێ و لەگەڵ جیهاندیدی ئایینەکە نەک هەر گونجاو و تەبابن، بگرە لەگەڵیدا بێنەوە و تۆبزییان لێکراوە کە وەک ئامرازێک خزمەتی دۆگم و بیروبۆچوون و جیهاندیدەکەی بکەن.

هەروەها هیچ سێ و دوو لەو بڕیاردانە ناکرێ کە ئایینەکە بەناوی یەسووعی مەسیحییەوەیە بڕواو باوەڕ و چەند ڕێوشوێنێکی بۆهێناون کە نەک ئەوپەڕی لەتیۆری و سەرنجدانی ورد و توێژینەوەی ئازاد دوورن، بگرە بەهیچ جۆرە بنەمایەکی ژیر و مەنتیق پشت ئەستوور نین، بەڵام دوای ئەوەی ئایینەکە بە فەرمی لە (ساڵی ٣١٣ز) بوو بە ئایینی ئیمپراتۆری ڕۆم، هەموو جۆرە قەدەغەکردن و بەربەست و ڕێگانەدانێک هەڵگیراو بە کردەوە دەستی کرد بە ڕەگوڕیشە داکوتان لەنێو کۆمەڵگەی ئەوسای

ئۆروپپادا، ئەم ڕەوشە نوێیە مەسیحییەتی لە ئایینەوە کرد بە دەزگایەک کە ئەرکی نوێی بکەوێتە ئەستۆ و کۆنترۆڵ کردنی دامەزراو و دەزگاکانی کۆمەڵگا و لەسەرەتادا بەشداریکردن لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت و ئینجا لەدواییدا بوون بەئامرازی بەڕێوەبردنی دەوڵەت، خۆی ئەو گۆڕانە بوو بە پێداویستییەکی ناچاری گۆڕانی مەسیحییەت لە ئایینەوە بۆ جیهاندیدێکی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەلسەفە لەچوارچێوەی لاهووتی فەرمی کڵێسە و دۆگماکانیدا (کێشەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت بەپێی بنەماکانی ئایین).

بەپێی سەرچاوەکان لاهووت و فەلسەفەی مەسیحی کە ئەوکاتە دووەمیان پاشکۆی یەکەمیان بووە بەپێی وەرگێڕانی زمانی ئینجیل بەدوو قۆناغدا تێپەڕیوە، لەقۆناغی یەکەمدا ئینجیل وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی یۆنانی. ئەم وەرگێڕانە دەروازەی جیهانی فەلسەفەی یۆنانی لەبەردەم قەشە و پیاوانی ئایینیدا کردۆتەوە، نابێ ئەوەش لەیاد بچێ کە پێشتر بەهۆی ئەفلۆتینەوە (ڕێبازی ئەفلاتوونیزمی نوێ) جۆرە ڕێگایەک بەرەو ئەو مەسیحییەتەی پشتی بە فەلسەفەی یۆنانی بەستبوو، کراوەتەوە، ستویسیزم (ڕیواقی) لەلای خۆیەوە، لەقۆناغی دووەمدا کە ئینجیل وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی لاتینی، کە فەلسەفەیەکی پتر بەلای ئاکاردا دەچێ بنەمای مەسیحی خاوەن کولتووری لاتینی ڕۆمانی داناوە. مەسیحییەتیش لەخۆیدا وەک ئایین بنەمای یەکەمین گوناح (ئادەم و حەوا) و بەدکاری لەژیانی ئەم جیهانەدا ساغ و جێگیر و پشت ڕاست کردۆتەوە. جا ئەگەر سۆفییەتی ئەفلاتوونیزمی نوێ (ئەفلۆتین) لەگەڵ لایەنی ئاکاری ستویسیزم بخەینە سەر جیهاندیدی ئایینی- لاهووتی مەسیحی بۆمان دەردەکەوێ، پشت ئەستوور بەو بەرهەمانەی لەلایەن باوکانی کڵێسەوە لەسەرەتادا نووسراون، کە فەلسەفەی قۆناغی یەکەمی مەسیحییەت بریتی بووە لە پێکهاتەیەکی هەمەڕەنگی تێکەڵکردنی:

یەکەم: فەلسەفەی یۆنانی ڕۆمانی (ئەفلۆتین و ستۆیسیزم)

دووەم: لاهووتی جوولەکە و ئایین و سۆفیگەرێتی ڕۆژهەڵات

ئەم دوو لایەنە، لەگەڵ کولتوورێکی لاوازی کۆمەڵگاکانی ئەوسای چەند وڵاتێکی ئۆروپپا، ئەو سەرچاوانە بوون کە مەسیحییەت لە ڕەوشێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی ناچاریدا لەکات و شوێنی دیاریکراودا جیهاندیدە سەرتاپاگیرە ئایینی- لاهووتی و فەلسەفیی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکەی ڕەنگ ڕشتووە. بەم پێیە:

کولتوور و شارستانیەتی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئۆروپپادا لە سێبەری دەسەڵاتی کڵێسەی مەسیحیدا لە هەردوو کولتووری جیهانی یۆنانی- ڕۆمانی و لە کولتووری لاهووتی جوولەکە و سۆفیگەرێتی ڕۆژهەڵات و ئایینی نوێی مەسیحی لە ئۆرشەلیمەوە هاتووە، کەوتەوە و خەتوخاڵی دا.

لەچوارچێوەی ئەو جیهاندیدە سەراتاپاگیرەدا جۆرە فەلسەفەیەک لە بەرهەمی پیاوانی ئایینی مەسیحیدا دەبینرێ کە بەگشتی لەتیۆری زانین و مەنتیقدا ڕەنگی داوەتەوە.

٣- گومان لەوەدا نییە کە فەلسەفەی ئەو قۆناغە لە سێبەری دەسەڵات و دەزگا و دامەزراوەکانی ئایینیدا گۆش کراوە و پێگەیشتووە، دەزگاکانی ئایینیش سەرگەرمی داکۆکی کردن لە ئایینەکە و چارەسەرکردنی کێشەکانی ئایین و دۆگمەکانی بوون، بۆیە شتێکی ئاساییە کە پەنا برابێتە بەر ژیر، لەکاتی پێویستدا، بۆ پشت ڕاستکردنەوەی بنەماو دۆگمەکانی ئایینی نوێ کە هەر لە بنەڕەتەوە ئایینێکی ڕوحانییە و بە پێچەوانەی ئایینی مووساوە لە دوور و نزیک توخنی ماددییەت ناکەوێ. ئەوەیە مەبەست لەو ڕستەیە کە دەڵێ ئایینی مەسیحی ژیری کردووە بە پابەندی (نەقڵ) تێکستە ئایینییە تەمومژاوییەکان. ئەم قسەیە بە پێچەوانەی ئەو بۆچوونەوە نییە کە ئایین بڕوایەکە بە سرووش (وەحی) پشت ئەستوورە و پەنا دەباتە بەر باوەڕ پێ بوون (ئیمان)، بەڵام فەلسەفە لەخۆیدا سەرنجدان و وردبوونەوەیەکی ژیرەکییە پەنا دەباتە بەر ساغ کردنەوە و سەلمێنە و مەنتیق. هەروەها دەکرێ لە بەرانبەر ئەو بۆچوونەدا ئەو پرسیارە بکرێ و بگوترێ: ئایا ڕووی نەداوە و ناگونجێ مرۆڤ پشت ئەستوور بەژیر و مەنتیق بابەتێک پەسند بکات و بڕواو ئیمانی بە شتێکی پێچەوانەکەیەوە هەبێت؟!

ڕاستە فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاستی ئۆروپپا فەلسەفەی ئایینی مەسیحی بووە، بەڵام تەنیا هەر بایەخ بە ئایین و کاروباری بڕواو لاهووت نەدراوە، بەڵکو زۆر

بابەتی تر سەرەڕای پاراستنی بڕوا و ئیمان و بنەماکانی ئاکار، خراونەتە سەر خوانی باسکردن وەک بابەتی سروشتی و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری، ئەگەرچی لەچوارچێوەی سیستەم و نەزمی سەرتاپاگیری ئایینەکەشدا بووبێ.

هەلومەرج و ڕەوشی هەڵکەوتی نوێ کە ڕووبەڕووی ئایین بۆتەوە، پیاوانی ئایینی ناچاربوون پەنا بەرنە بەر پوختەترین بەرهەمی ژیر و هۆشیاری کۆمەڵایەتی مرۆڤ کە فەلسەفەیە، بەتایبەتی بابەتی مەنتیق بۆ ڕەواکردنی بنەماکانی ئایین و دۆگماکانی. لەلایەکی ترەوە بە باوەڕی من وەرگێڕانی بەرهەمە فەلسەفەییەکان بۆ سەر زمانی لاتینی، کە چۆن لە ڕۆژهەڵاتدا زمانی عەرەبی، زمانی ئایینی میللەتانی ڕۆژهەڵات بووە، ئاوەهاش ئەو زمانە لاتینییە زمانی ئایینی میللەتانی ئۆرووپای بە مەسیحی کراو بووە، دەرفەتی بۆ پیاوە ئایینییەکان ڕەخساندووە کە ئاگاداری ناوەڕۆکی ئەو بەرهەمانە ببن، لێرەوە دوو جۆرە هەڵوێست بەدی کراوە:

یەکەم: یا ئەوەتا بابەتە فەلسەفەییەکە لەگەڵ جیهاندید و مەبەست ئایینەکە و دامودەزگا و دامەزراوە فەرمییەکانی کڵێسەدا نەگونجاوە، پشتگوێ خراوە و بڕیاری دوورخستنەوەی دراوە.

دووەم: یان بەجۆرە مشتومالکردنێک وای لێکراوە کە بۆ خزمەتکردنی ئامانجەکانی ئایین سوود و قازانجی لێ بکرێ.

ئەو بەرهەمانەی کە وەرگێردراون و سوودیان لێ وەرگیراوە پتر فەلسەفەی ئەفلۆتین و بەرهەمە مەنتیقییەکان بوون وەک ئیزاگۆگی (لە ئیسلامدا کراوە بە ئیساغۆچی) فورفوریوس و کتێبی چەمکەکان و دەستەواژە و شیکردنەوەکانی ئەریستۆتالیس لەم بەرهەمە مەنتیقیانەوە دوو ئەنجام کەوتۆتەوە:

یەکەم: بایەخدان بەبابەتی پێنج هەمەکییەکە کە بە عەرەبی هەر لەکۆنەوە بە پێنج (کوللیات)ەکە ناسراوە. ئەمەش بەشێکی گرینگە لەتیۆری زانین بەپێی ئەو سەردەمە.

دووەم: جێبەجێ کردن و بەکارهێنانی ڕێسا و بنەماکانی مەنتیق بۆ چارەسەرکردنی کێشە لاهووتییەکان. ئەم هەنگاوە سەرەتایەکی توێژینەوەی پێوەندی نێوان(١) ژیر و بڕوا (ئیمان) بووە. کە بۆتە سەرمەشقی کێشەی نێوان فەلسەفە و لاهووت بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست.

٤- ئەگەر ئەو دوو بابەتە، مەنتیق و تیۆری زانین، هەر لەسەرەتاوە لەبەرهەمی پیاوە ئایینییەکانی ئەم قۆناغەدا سەرنج ڕابکێشێ، ئەوە بابەتی میتافیزیکی ئاوێتە بوو بە لاهووت و ڕێساو ڕێوشوێنەکانی ئایین و دۆگماکانی کڵێسە لایەنێکی تری بەرچاوە و لەزۆربەی هەرە زۆری شاکارەکانی ئەو سەردەمەدا بەبێ کاڵ بوونەوە ڕەنگی داوەتەوە. فەیلەسووفەکانی ئەو سەردەمە کە بەبێ چەندوچۆن قەشە و پیاوی ئایینی و لاهووتی بوون لە دامەزراوەکانی کڵێسەدا پەروەردە بوون و خوێندوویانە، بەو واتایە- زۆربەیان- میتافیزیکی بوون کە لەبەرهەمەکانیاندا ناسینی ڕەب، سێ ڕەنگییەکەی، نەفس و گیان، ژین و مردن و جیهان و زیندوو بوونەوە ئەو بابەتانە بوون کە سەرگەرمی توێژینەوەیان بوون. لێرەدا ژیر کراوە بە قوربانی بڕوا و ئیمان، بۆیە دەکرێ بوترێ ئەوان دەستیان لەزانین هەڵگرتووە بۆ ئەوەی بڕوا و ئیمانیان هەبێ و پشت بە ئیمان و بڕوا ببەستن(٢) لەو قۆناغەدا ئەو شتانە کراون بە بابەتی فەلسەفە کە کێشەی ڕۆژانەی ژیانی ئەو سەردەمەی مرۆڤ بوون. دوای ئەوەی ئایین و کڵێسە بوون بەو نەزمە کە کۆنترۆڵی هەموو شتێکیان کردووە، بگرە دەستیان خستۆتە نێو ژیانی ڕۆژانەی ژن و مێرد و خێزانیشەوە. بە باوەڕی ئێمە ئەو پرسیارە، تا چەند ئەو فەلسەفە- لاهووتییە کێشەکانی ژیانی ڕۆژانەی بە فرە لایەن و ڕەنگییەکەوە چارەسەر کردووە؟ پرسیارێکە بایەخێکی ئەوتۆی فەلسەفەیی و زانستی نییە ئەگەر بێتو ڕەوشی ئەو سەردەمە بە تەواوی لەبەرچاو بگیرێ. لە هەلومەرجی دیاریکراودا ئەگەر سەرخان و ژێرخانی ڕەوشی کۆمەڵگاکە بە تەواوەتی لەبەرچاو بگیرێ، ڕیالیستی گەرموگوڕی خۆی لەوەدا دەبینێ تا چەند کێشەکان لەچوارچێوەی جیهاندیدێکی ڕاستەقینەوە کە هەموو لایەنەکانی کێشەکە لەبەرچاو بگرێ،دابڕێژرێن و تاووتوو بکرێن بەهەند نەزانینی شێوازی ڕووبەڕووبوونەوەی کێشەکانی ژیانی ڕۆژانەی سەدەکانی ناوەڕاست و بەچاوی نزم تەماشاکردنی ناوەڕۆکی لاهووتییانەی فەلسەفەی مەسیحی پشتگوێ خستنی ڕەوشی ڕیالیستی ئەو سەردەمە و هۆکارە مێژووییەکە وەک فاکتەرێک ڕەنگی ناوەڕۆک و ڕوخساری تێکڕای ژیان و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و کۆمەڵگا دەڕێژێ. هەموو شتێک لە بووندا هەر لە هزرەوە

تاکو کولتوور و شارستانییەت و تەمەدون، فەلسەفە بەشێکە لێیان، کەسایەتی و تایبەتمەندی خۆی هەیە، ئەو کەسایەتی و تایبەتمەندییە کاتێک دەردەکەوێ دەکرێ پشت ڕاست و ساغ بکرێتەوە ئەگەر هاتو لەبابەتێکی تر جیاواز بوو. جیاوازی نەک لە یەکچوون، ئەو خەسڵەت و تایبەتمەندییەیە کەسایەتی و کارەکتەری شتەکە جا ماددە بێت، یان هزر دەردەخات و ساغی دەکاتەوە. ئەو پێوادانگە بەوپەڕی ڕوون و ئاشکرایی فەلسەفەی ناوەڕۆک لاهووتی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست دەگرێتەوە، جا مەبەست ناوەڕۆک، یان ڕوخسارەکەی بێت.

ئەوەندەی بابەتەکە فەلسەفەی لەژێر باڵی ئاییندا پێگەیشتوو دەگرێتەوە چەند خاڵێک هەیە، دەبێ بۆ هەڵسەنگاندن و بایەخ پێدانی ئەو بەرهەمەی هزر لەبەرچاو بگیرێن: فەلسەفە هیچ کاتێک نابێ بەو چاوە تەماشا بکرێت کە بریتییە لە کۆی چەند بابەت و تێزەیەکی ڕووت و پەتی بێ گیان و ئەبستراکت. ئەم سەرنجدانە بەهەند نەزانینی کات و سەردەمە و خەسڵەتێکی نا مێژووییە (unhistorisch). دەکرێ لەسەردەمێکدا کەسانێک، فەیلەسووفێک، یان چەند لاهووتییەک دەرکەوتبن بە پێچەوانەی ڕەوتی بەرەو پێشچووی شارستانییەت و تەمەدونەوە خامەکەیان خستبێتە کار، بەڵام کردنی ئەو کەسە بە نموونە و دابڕینی لەمێژوو، پرۆسە و ڕەوتی هزر و بیری مرۆڤی سەردەمی خۆی، وەک پێوادانگ بۆ هەڵسەنگاندنی تێکڕای بەرهەمی سەردەمەکە بەکاربهێنرێ دوورکەوتنەوەیە لە هەموو بنەمایەکی زانست و توێژینەوەی زانستی. هەموو فەلسەفەیەک لەهەر سەردەمێکدا بووبێ لە ناخی خۆیدا پێوادانگی خۆی پێ بووە و نیشانی داوە، بگرە هەر خۆیشی سروشت ئاسا و گومان هەڵنەگرانە و بەڵگەنەویستانە قۆناغێکی فۆرمۆلە کردووە و ڕەنگی ڕشتووە. هیچ مەرج نییە زیندوویی فەلسەفەی سەردەم و قۆناغێک بەوە لێک بدرێتەوە تا چەند وەڵامی ڕاست و دروستی پرسیارەکانی سەردەمی خۆی پێ بووە و داویەتییە دەست، بەڵکو زیندوویی و کاریگەری و گەورەیی فەلسەفەی قۆناغێکی دیاریکراو لەوەدایە تا چەند هێز و توانایی هەیە هەلومەرجە ڕاستەقینەکانی ژیانی مرۆڤ شیکاربیانە(٣) تاووتوو بکات و بچێتە بنجوبناوانیانەوە. کەس دڵی لەوە کرمێ نەبووە کە هەلومەرجەکانی ژیان ژێرخان و فەلسەفەش لەلای خۆیەوە سەرخانی کۆمەڵگا پێک دەهێنن.

٥- هەر لەسەردەمی هیگڵەوە ١٧٧٠-١٨٣١ز ئەو پرسیارە کراوە: ئایا ئەو فەلسەفەیەی دوای قۆناغی هیلینستی و بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە ئۆرووپادا هەزار ساڵێک و پتر لە ئارادا بووە بەچی ناوبنرێت؟!

ئەگەرچی هەمان پرسیار ئەو فەلسەفەیەش دەگرێتە کە بەزمانی عەرەبی نووسراوە و عەرەب بە فەلسەفەی عەرەبی و کەسانی تر بە فەلسەفەی ئیسلامی ناوی دەبەن، ئەو دوو دیاردەیەی فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئۆرووپا و لە ڕۆژهەڵات دوو خەسڵەتی لە یەکتری جیاواز نیشان دەدەن، بۆیە ناکرێ هەردووکیان لەیەک ڕوانگەوە سەرنج بدرێن و بخرێنە نێو دوو تای یەک تەرازووەوە.

مەسیحییەت هەر لەسەرەتاوە تایبەتمەندی هەڵبژاردن و بژار و مشتومالکردنی فەلسەفەی پێش خۆی پێوە دیارە، بێ گومان ئەمەش ئەنجامێکە هۆکارەکەی لە سروشتی ئایینەکە دایە، لەکاتێکدا ئایینی مووسا کە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی مەسیحییەتە، یەکەم ئایینەکە یەکتاو یەکڕەنگی ڕەببی دووپات کردۆتەوە کە بەزمانی عەرەبی (وەحدانیەت)ی پێدەگوترێ و وەک بنەمایەکی ڕەسەنی گومان هەڵنەگری ئایینی عیبرانی (جوولەکە) دادەنرێت، مەسیحییەت بۆ جیاکردنەوەی خۆی و بۆ ساغ کردنەوەی سەربەخۆیی و تایبەتمەندی خۆی سێ ڕەنگی (ڕەب، ڕۆڵە، گیانی پاک)ی کردووە بە بنەمایەکی بڕواو باوەڕ و (عەقیدە و ئیمانەکەی). لەکاتێکدا ڕەببی مووسا تووڕە دەبێ و غەزەب لە میللەتی جوولەکە دەگرێ(٤) و توند و تۆڵ بەخاک و نیشتمانی دیاریکراو (ئیسرائیل) و گەلی هەڵبژاردە (عیبرانی) و مێژووەوە بەندە، ئایینی عیسا ئەو تایبەتمەندییانەی بەنی ئیسرائیلی تێکداوە خۆی بە ئایینێکی جیهانی نیشان داوە. ڕەببی مەسیحی، ڕەببی خۆشەویستی و بەزەیی و ڕەحمەت و لێبووردەییە. بەلای جوولەکەوە ئەو کەسە مووسایی دەبێ کە لە مندالدانی ژنێکی جوولەکەدا پێگەیشتبێ، بۆیە ئەو ئایینە کەسێکی تر وەرناگرێ. کە دەکرێ بوترێ جوولەکە ئایینێکی (تەبشیری) نییە لە بەنی (ئیسرائیل- عیبرانی) بەو لاوە کەسی تر وەرناگرێ، بەڵام مەسیحییەت ئایینی هەموو کەسێکە کە بڕوای بە بنەما و دۆگمەکانی ئایینەکە هەبێ.

٦- ئەگەر مرۆڤ لەو پرسیارە وردبێتەوە کە ئایا بابەتەکە فەلسەفەی مەسیحییە، یان نا؟ کێشەیەک بەرپا دەبێ وا بە ئاسانی بەلایەکدا ناخرێ. هەمان کێشە ڕووبەڕووی ئەو فەلسەفەیەش دەبێتەوە کە بە ئیسلامی (عەرەبی!) ناودەبرێت.

ئەم پرسیارە کێشەیەکی ئاڵۆزی مێژوویی دەوروژێنێ کەوا بە ئاسانی بەلایەکدا ناخرێت. لە دوو لاوە کێشەکە ئاڵۆزتر دەبێ:

یەکەم: ناکرێ فەلسەفەی مەسیحی لە کایە و ڕەوشە مێژووییەکە کە تێیدا پەیدا بووە و سەری هەڵداوە جیابکرێتەوە.

دووەم: پرسیارەکە لەخۆیدا جۆرە ئەگەر و گومانێکی تێدایە، چونکە ئاشکرایە کە چەند بابەتێک توندوتۆڵ بەیەکەوە بەند بن و کاریان لەیەکتری کردبێ و کاریان تێکرابێ، ناکرێ لە یەکتری دابېڕدرێن و جیا بکرێنەوە.

پرسیارەکە هەر لەسەرەتادا و لەداڕشتنەکەیدا دەیەوێ سەرنج بۆ ئەو لایەنە ڕابکێشرێ، ئایا دەکرێ فەلسەفە و ئایین، ژیر و سرووش (وەحی) پێکەوە هەڵکەن و بێنەوە(٥).

هیچ گومان لەوەدا نییە کە فەلسەفە و لاهووت دوو بابەتی ئەوپەڕی لەیەکتری جیاوازن، بەڵام ئەگەر لەسۆنگەی ئەو سەردەمەوە سەرنج بدەین، دەردەکەوێ کە خاڵ هەبووە بەتایبەتی لە ئامانجدا بەیەکەوە کۆی کردوونەتەوە و ناچاری کردوون، ئەگەر بە نا بەدڵیش بووبێ، جۆرە کۆمەکێکی یەکتری بکەن.

- ئایینی مەسیحی وەک هەموو ئایینەکانی دیکە لایەنی تیۆری (بروا هێنان) و لایەنی کردەوەیی هەیە. لەکایەی یەکەمدا ئاشکرایە کە مەسیحییەت لەسەرەتاوە توندوتۆڵ بە ئایینی جوولەکەوە بەند بووە و ئێستاش تەورات بە بنەمای ئینجیلەکان دادەنرێت. تەوراتیش چەندین بۆچوونی دەربارەی ڕەب، مرۆڤ، جیهان، ژین و مردن، پێوەندی نێوان مرۆڤ و ڕەب، نێوان ڕەب و جیهان و دانایی ڕەبی.. تێدایە، ئەم بۆچوونانە هەمیشە پێویستییان بە ئامرازێک هەبووە خۆیانی پێ پشت ڕاست بکەنەوە ئەو ئامرازە فەلسەفە بووە. نابێ ئەوەش لە یاد بچێ کە وەرگێڕانی فەلسەفەی یۆنانی بۆ سەر زمانی عەرەبی و ئینجا گۆڕینی عەرەبییەکە بۆ سەرزمانی لاتینی هۆکارێک بووە، شان بەشانی هۆکارەکانی تر، کە بە فەلسەفەی ئیسلامی لەسەردەمی عەبباسییەکاندا خەتوخاڵی داو چوارچێوەی بۆ فەلسەفەی مەسیحی داناوە.

دوور نییە بوترێ بەکارهێنانی وشەی مەسیحی، یان ئیسلام بەرانبەر بەم فەلسەفەیە دوو لایەنی نالەبار ساغ دەکاتەوە:

یەکەم: کەسایەتی نەتەوەیی فەیلەسووفەکان پێشیل دەکات کە سەر بە چ نەتەوە و میللەتێکن.

دووەم: وا دەری دەخات کە ئەو فەیلەسووف و بیرمەندانە لە خزمەتکردنی ئایین و ڕێوشوێن و دۆگماکانی بەولاوە سەرگەرمی هیچ شتێکی تر نەبوون و هیچ ئەرک و فرمان و خەمێکی دیکەیان نەبووە.

ڕاستە ئەم چەمکە ئەو دوولایەنە نالەبارەی هەیە و ڕۆڵی نەتەوەیی فەیلەسووفەکان دەسڕێتەوە و کولتوور و ڕۆشنبیری و زانست و فەلسەفەی ئەو سەردەمە لەچوارچێوەی هزرێکی تەنگەبەری ئایینیدا سنووردار دەکات و ڕەنگی دەڕێژێ. ئەگەر مرۆڤ بە وردی سەرنجی بەرهەمی لاهووتی و فەیلەسووفەکانی ئەو سەردەمە بدات بۆی دەردەکەوێ کە جگە لە لاهووت و لایەنی ئایین و دۆگماکانی بابەتی دیکەش، ئەگەر لابەلاییش بووبێ، باس کراون و تیشکیان خراوەتە سەر. ئەگەر فەلسەفە و کولتووری سەدەکانی ناوەڕاست نەبووبایە، نەدەکرا باسی ڕێنێسانس و پەرەسەندنی زانستەکان و پەیدابوونی سۆسیۆلۆژی و فەلسەفەی نوێ بەتایبەتی (دیکارت) بکرێت.

وشەی «فەلسەفەی مەسیحی»، یان وشە و چەمکی «فەلسەفەی ئیسلام» ڕۆڵ و چالاکی و کۆششی ئەو قەشە و مەلا و فەیلەسووفانە دەسڕێتەوە کە هەر لەسەرەتاوە بەپێچەوانەی ئایدیۆلۆژی و سیاسەتی فەرمی کڵێسە چالاک بوون و لەجیهانی مەسیحییەت و دەزگا و دامەزراوەکانی بێ بەش کراون، جگە لەوەی تۆمەتی لە ڕێ لادان و گومڕایی و کافریان دراوەتە پاڵ. بەکارهێنانی چەمکی فەلسەفەی مەسیحی چالاکی و ڕۆڵی بیرمەند و فەیلەسووف و نووسەرانێک کە لەگەڵ ئایینەکەدا نەبوون و جودا بیر بوون، دەسڕێتەوە.

بەڵام ئەم چەمکە کە فەلسەفەکە لەچوارچێوەی ئایینە دەستبەکار و فەرمییەکەدا گیر دەکات، لایەنێکی لەباری هەیە کە باشتر و تەواوتر لە فەلسەفەی ئیسلامی دەبێ بکوترێ فەلسەفەی(٦) (عەرەبی!!). بەکارهێنانی چەمکی فەلسەفەی ئیسلامی سەرنج ڕادەکێشێ. لەدوای

سەرهەڵدانی بزووتنەوەی نەتەوەیی پان عەرەبیزمەوە نووسەرە عەرەبەکان پێ لەسەر ئەوە دادەگرن کە لەجیاتی وشە و چەمکی فەلسەفەی ئیسلامی دەبێ بگوترێ فەلسەفەی(٦) (عەرەبی). بەکارهێنانی چەمکی فەلسەفەی ئیسلامی ڕۆڵی چالاکی هەموو ئەو گەلانە لەبەر چاو دەگرێ کە لە ئایینەکەدا و لەدامەزراندنی کولتوور و شارستانیەتی ژێر سێبەر و باڵی ئایینەکە پەیدا بوون و گەشەیان کردووە. ناونانی ئەو فەلسەفەیە بە ناوێکی تر کە تایبەتمەندی نەتەوەیەک دیاری بکات وەک عەرەبی، لاتینی نەک هەر دوورکەوتنەوەیە لە ڕاستی، بگرە پێشێلکردنی مافی گەلانی ترە کە لە گەلی خاوەن زمانی ئایینەکە چالاکتر بوون و بەرهەمی بە بڕشت و بەپێزتریان داوەتە دەست.

ئەگەر ناونانی فەلسەفەکە بەناوی ئایینەکەوە لایەنی لەبار و نالەباری هەبێت و پڕ بە پێستی ڕاستەقینەیی فەلسەفەکە نەبێ، دەبێ چ چەمک و ناوێک لەگەڵ ڕاستی ئەو فەلسەفەیەدا بگونجێ؟!

٧- ئایینی مەسیحی بەپێچەوانەی هەردوو ئایینەکەی دیکەوە (جوولەکە و ئیسلام) بە قۆناغی جیاوازدا تێپەڕیوە و گۆڕانی سەرتاپاگیری بەسەردا هاتووە. بەپێی سەرچاوەکان ئەو مەسیحییەی دوای چوارمێخەکێشانی یەسووعی مەسیح (عیسای کوڕی مریەم) خەتوخاڵی داوە، جیاواز بووە لەوەی عیسا سەرگەرمی بڵاوکردنەوە و جێگیرکردنی بووە. ڕابەری بڵاوکردنەوەی ئایینی مەسیحی دوای عیسا، بن جوویەک بووە کە وەک خۆی گوتەنی ڕەب لە ڕێگای دیمەشق موعجیزەی نیشان داوە و بووە بە سەحابەی عیسا و ڕێوشوێنی ئایینەکەی تاوەکو وڵاتی یۆنان و ڕۆم بڵاوکردۆتەوە. لەسەرەتادا پتر لە ١٤٠ ئینجیل بەکار هێنراوە. لە کۆبوونەوەی نیکیا چواریان (ماتیۆس، مارکۆس، لوکاس، یۆهانس) هەڵبژێردراون و لەلایەن کڵێسەوە دانیان پێدانراوە و ئەوانی دیکە فەوتێنراون. ئەو چوار کەسە گوایە یاوەر و سەحابەی یەسووعی مەسیح بوون و چییان دیوە و بەگوێی خۆیان چییان لەعیسا بیستووە تۆماریان کردووە. لەکاتێکدا لە ئایینی مووسا و ئیسلامدا تەورات و قورئان بە وتەی ڕەبی مووسا و خودا دادەنرێت، گونجانێک لەنێوان شێواز و ناوەڕۆکی بابەتەکانیاندا هەیە، ئینجیل چوار جۆرە و جیاوازی ئاشکرا و سەرنج ڕاکێش تێیاندا هەست پێدەکرێت. چوارمێخەکێشانی عیسا و ئینجا هەستانەوەی لەگۆڕ و گەشتەکەی بەرەو ئاسمان، سێ ڕەنگی (ڕەب و ڕۆڵە و گیانی پاک) کە ئەوە دەردەخات ڕەب هاتۆتە سەر ڕوخساری عیسای مریەم (یەسووعی مەسیح)، یان چۆتە ژێر کڵێشەیەوە و قوربانی بەخۆی داوە بۆ ئەوەی کەفارەتی گوناهی خەڵکەکە بدات، ڕەب لێرەدا بەرانبەر بەخوایە، ڕۆڵە یەسووعی مەسیحەکە بەلای مەسیحییەکانەوە (ڕۆڵەی ڕەببە) و لەسەر زەوی چوارمێخەکێشراوە. پاک بوونەوە لە گوناهی دنیا (بەپێی تەورات و ئینجا بەبڕوای مەسیحییەکان مرۆڤ بەهۆی سەرکێشییەکەی ئادەم و حەواوە چۆتە ژێر باری گرانی گوناهەوە). دنیا خراپ بوون کە لە ئیسلامدا قیامەتی پێدەگوترێ Escha to Logie، خۆشویستنی ڕەب و کەسانی تر (بۆ نموونە مەسیحی دەبێ دوژمنەکەشی خۆش بوێ) لێبووردن و تۆڵە نەستاندنەوە (ئەگەر زللەیەکیان لە ڕوومەتی ڕاستت دا، ڕوومەتی چەپی بۆ ڕابگرە لەوێشت بدات). ڕەب ئەوەندە خەڵکی خۆش دەوێ ڕۆڵەی خۆی بۆ ناردوون تاوەکو لەگوناح پاکیان بکاتەوە و ڕێگای پاکی نەمری گیانی و ئەو دنیایان نیشان بدات و دەرگاکەیان بۆ بکاتەوە.

هەر دوای چوارمێخەکێشانی یەسووعی مەسیح پاولۆس paulus کە لەشاری تەرسوس Tarsus گەورە بووە کەوتۆتە کارکردن و هەوڵی جێگیرکردن و بڵاوکردنەوەی ڕێوشوێن و ڕێساکانی بڕوا و عەقیدە و دۆگمەکانی مەسیحییەتی داوە. بەباوەڕی پاولۆس نەک هەر مرۆڤی گوناهکار، بگرە تێکڕای سروشتیش پێویستی بە پاکبوونەوە هەیە لەگوناح و خەتاکاری. بەهۆی گوناهباری مرۆڤەوە مردن لە جیهاندا پەیدابووە(٧)، بەهۆی حەشر و قیامەت و زیندووبوونەوەوە مردنەکە دەبەزێنرێت، ئەمەش پێویستی بە کەفارەت هەیە. چوارمێخەکێشان و زیندووبوونەوەی یەسووع Jesus Christus بەزاندنی گوناح و بەزاندنی مردنی تێکڕای سروشت بەهەموو شتێکەوە دەگەیەنێ. بەلای پاولۆسەوە، ئەگەر بەهۆی مرۆڤێکەوە (ئادەم) مردن کەوتبێتەوە، ئەوە بەهۆی مرۆڤێکی دیکەوە زیندووبوونەوەی دوای مردن پەیدابووە، ئەگەر لە کەسی ئادەمدا هەموو بمرن، ئەوە لە مەسیحدا هەموو زیندوو دەبنەوە. بەلای پاولۆسەوە پێوەندی توندوتۆڵ لەنێوان مەسیح و تێکڕای خەڵق کراوان و خەڵقدا هەیە. «مەسیح

پێش خەڵق کردن لەلای باوک بووە، بووە بە مرۆڤێکی سەرزەوی بۆ ئەوەی گوناهی مرۆڤ پاک بکاتەوە، ئەوە دەبێ لەدوا ڕۆژدا- قیامەت- جارێکی دیکە بێتەوە و بەدەر بکەوێ، ئەوەش کاتێک دەبێ کە مەلەکووتی ئاسمان دەرکەوت» (٨).

ئەو بۆچوون و قسانەی پاولۆس ئەگەرچی لەلای مەسیحییەکان پیرۆزە، بنەمایەکی لاهووتی- فەلسەفیی هەیە دەکرێ بە (ڕێبازی پاولۆس) ناوببرێت کە پوختەکەی بریتییە لە: پێوەندی نێوان مەسیح و ڕەب لەلایەک، ئینجا چارەنووسی نەفس و گیانی مرۆڤ لەلایەکەی تریەوە، لێرەوە پاولۆس دەچێتە نێو جیهانی فەلسەفەوە، بەڵام بەنیاز و مەبەستی پاساودانی ئەو بیروبۆچوونەی کە دایهێناوە و لە دواییدا بووە بە بنەمای ئایینی مەسیحی.

٨- ئەگەر سێ ڕەنگی دۆگمی ئایینی مەسیحی لە سۆنگەیەکی فەلسەفییەوە سەرنج بدرێت، مرۆڤ دەگاتە ئەو ئەنجامە کە بڵێ ئەم دۆگمە بەهیچ بنەمایەکی ژیر و مەنتیق نە پشت ئەستوورە و نە پشت ڕاست دەکرێتەوە. ڕاستە بڕوا و عەقیدە و باوەڕ و ئیمان توندوتۆڵ بەدڵ و ناخ و هەستی دەروونەوە بەندن و بەڵگەی ژیر و مەنتیق بەهیچ جۆرێک نە کاریان لێدەکات، نە ئەوانیش پەکیان لەسەری کەوتووە، بەڵام سروشتی مرۆڤ خۆی کە ئەو بڕوایە بەشێکە لە ژیانی ناخ و دەروونی ئەوەیە کە جارێک، ڕۆژێک لەڕۆژان بەچاوی ژیر، کە هێزێکە پێی بەخشراوە و بەشێکە لەژیانی شان بەشانی خواست و بڕواکەی، لایەک لەو بڕوایە دەکاتەوە کە باوەڕی پێ هێناوە و بووە بە نەک هەر هاندەر، بگرە بنەمای هزر و کار و کردار و ژیانی.

ئەوەی لە ڕوانگەی فەلسەفەوە نە لێک دەدرێتەوە و نە پاساو دەدرێ، ئەو گۆڕانە لە شرۆڤە نەهاتووەیە لە مەسیحییەتدا کە بەسەر ڕەبدا هاتووە و لە یەک ڕەنگییەوە بووە بە سێ ڕەنگی!!. لێرەدا بە ئاشکرا گۆڕانی خواستی ڕەب گریمانە کراوە. چۆن پێوەندی ڕەب- باوک، ڕەب- ڕۆڵە و گیانی پاک لێک دەدرێتەوە؟! گریمانەی ئەوەی کە ڕەب گەوهەرێکە و سێ ماهییەتی هەیە لە قسەیەکی هەڵبەستراو بەولاوە نییە و کێشەکە بەلایەکدا ناخات و بگرە وەڵامی پرسیارەکەش ناداتەوە، چونکە ئەم گریمانە خۆی لەخۆیدا لە دیاردە و نیشانێکی کۆمەڵێک سەختی و ئاڵۆزییەک بەولاوە شتێکی تر نییە. ژیری مرۆڤ ئامادە نییە بوونەوەرێک بە سێ ناو بانگ بکات، یان سێ ناوی هەبێت، ئیتر چۆن دەکرێ «گەوهەرێک و سێ کەس» پێکەوە وێنا بکرێن؟! بە باوەڕی من ئەم گریمانەیە لە دوو لێکدانەوە پتر هەڵناگرێت:

یەکەم: هەوڵێکی زیرەکانەیە بۆ ئەوەی ڕوخسار و ناوەڕۆکێکی موعجیزە ئاسا کە سنووری ژیر و مەنتیق تێپەڕێنی بە ئایینی مەسیحی ببەخشرێت.

دووەم: دووپاتکردن و جێگیرکردنی تایبەتمەندی ئایینە نوێیەکە لەبەرانبەر ئایینی جوولەکەدا بەوەی ئایینی مووسا یەکڕەنگییە و ئەم فرە ڕەنگییە.

٩- ئەگەرچی مەسیح لەنێو جوولەکەکانی ئورشەلیم و ناوچەکانی تردا ژیاوە و تەوراتی مووساش بنەما و تەواوکاری ئینجیلەکانی مەسیحییەکانە، ئەوە ئەو ئەندازیارانەی ڕەنگی ئایینە مەسیحییەکەیان ڕشتووە ئەوپەڕی ژیر و زیرەکانە کارەکەی خۆیان جێبەجێ کردووە. ئایینەکە بەجۆرێکی لێکراوە بەهیچ جۆرێک لە ئایینی جوولەکە نەچێت، لەدواییشدا، دوای دەرکەوتنی ئیسلام لە ڕۆژهەڵاتدا، لەگەڵ هیچ بنەمایەکی ئەو ئایینە نوێیەدا نەیەتەوە. لەگەڵ بەهەند زانینی ئەم لایەنە دوو خاڵ لە ئایدیۆلۆژی مەسیحییەتدا سەرنج ڕادەکێشن کە ئەگەرچی بنەماکەیان لە تەوراتەوە کەوتۆتەوە، بەڵام جوولەکەکان، یان پشتگوێیان خستوون، یان پەیان پێ نەبردووە. هەرچۆنێک بێت ئەو دوو خاڵە بۆ مەسیحییەت، لە سۆنگەی فەلسەفەوە، تۆمار کراوە:

یەکەم: پێداگرتن لەسەر چارەنووسی نەفس و گیانی ئادەمیزاد و دانانی ئەو بابەتە بەکێشەیەکی سەرەکی ژیانی مرۆڤ.

ئەگەر مرۆڤ لە بەرهەمی فەیلەسووفەکانی یۆنان و لاهووتی جوولەکە وردبێتەوە، ئەو جۆرە گەرموگوڕییە نابینێ کە لەلاهووتی مەسیحیدا دەربارەی ئەو بابەتە هەست پێدەکرێت. ئەو بابەتی نەفسە و ئازاد بوونی، یان بڵێین ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ پاداشت و سزادا بەبابەتی ئازادی خواستی مرۆڤەوە گرێدراوە. ئەم خواستەش لەلای خۆیەوە لەگەڵ چاکەکاری بەدکاری و کرداری ژیانی ڕۆژانەدا بەرانبەر بە یەکتری دانراون. ئەمە دەکرێ بەداهێنانێکی پیاوانی ئایینی مەسیحی دابنرێت.

دووەم: فەلسەفەی مێژوو داهێنانێکی تری(٩) مەسیحییەکانە.

لە فەلسەفەی یۆنانیدا هەست بەوە ناکرێت کە بابەتێک بەناوی فەلسەفەی مێژوو هێنرابێتە سەرخوانی باسکردن. بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستدان مەسیحییەکان هەر لەسەرەتاوە سەرنجیان بۆ ئەو لایەنە ڕاکێشاوە، بەڵام سەرنج ڕاکێشانەکە هۆکار و مەبەستی دیار و ئاشکرای ئایینی هەبووە کە لە تەورات و پرۆسەی سەقامگیرکردن و خەتوخاڵدانی مەسیحییەت خۆی کەوتۆتەوە. مێژووی جیهان، بەپێی ئەم جیهاندیدە مەسیحییە لەگەڵ دەستپێکی خەلق (داهێناندا) دەستی پێ کردووە و لە خراپ بوونی دنیادا (لەکۆتایی هاتنی جیهاندا) کە ڕۆژی حەشر و قیامەتە، کۆتایی دێت.

برگەکانی ئەم پرۆسەیە ئەمانەن:

– خەلق کردنی مرۆڤ و بوون و سروشت.

– ئەو گوناهەی بەهۆی هەڵەی ئادەمەوە کەوتۆتە ئەستۆی مرۆڤ.

– پاک بوونەوە لەو گوناهە بەهۆی چوارمێخەکێشانی یەسوعی مەسیحەوە دەبێ.

– ڕوحانییەت و پاکی هەتاهەتایی چارەنووسی مرۆڤ دیار و دەستنیشان دەکات، ئەمەش تەنیا بەهۆی بەزەیی بێ سنوور و لەڕادەبەدەری ڕەببەوە دەبێت و بەدەست دێت.

شەهادەت کە لە مەسیحییەتدا بەرانبەر بەزانین Gnosis دانراوە و لە سەرچاوە کۆنەکانی سەردەمی عەبباسییەوە بە (ئەلغنوسیە) ناسراوە، ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێ. بەلای لاهووتی مەسیحییەوە بوون دوو جۆرە، ئەگەر لایەنە سروشتییەکەش لەبەرچاو بگیرێ.

– جیهانی هەڵکەوتی گیانی geistige Wirk-lichkeit ئەو جیهانە پێکهاتەکانی گیانی ڕووتن و لەماددە و گۆڕان و کەموکوڕییەوە بەدوور و بەدەرن و جێگاکەی ئاسمانە، لە بنەمایەکی گیانی ڕووت و ڕەها لەسەر شێوەی نەزمێکی پلە بەپلەی کایە و دەڤەری بوون پێک هاتووە. ئەمە ئەو جیهانەیە کە پەیامی ڕەببی لێوە دێت.

– جیهانی ماددە، جیهانی بوونی ئاسایی و مرۆڤ و زیندەوەرە، ئەم جیهانە ئافەریدە (خەلق) کراوە.

– نەفسی مرۆڤ کە لە کەرەسەیەکی گیانی (ڕوحانی) خەڵق کراوە بە لەشی ماددەیی کە سیمبۆلی بەدکارییە بەشێوازێکی تایبەتی گرێ دراوە. بەپێی بنەماکەی کە ڕوحانییە ئارەزووی گەڕانەوە دەکات بۆ جیهانە تایبەتییەکەی خۆی کە لێوەی هاتووە، ئەم گەڕانەوەیەش بەدوو ڕێگا دەبێ کردەکی و تیۆری. تیۆرییەکە بریتییە لە زانین.

– لەنێوان جیهانی ڕوحانی ئەودیوو جیهانی هەستەکان پلە بەپلە زنجیرێک بوونەوەر هەیە کە لە مەسیحیدا بەفریشتە Engel ناودەبرێن و ئەمانە ئەرک و فەرمانی تایبەتیان پێ سپێردراوە.

– چەندین هۆکار بۆ بەدکاری دیار و دەستنیشان کراوە. هەرە گرنگیان گیانلەبەرێکی هێز و توانا لە ڕادە و سنوور بەدەرە، کار و ئەرکی سەرشانی تا دنیا کۆتایی دێت تەفرەدان و بە هەڵەبردنی مرۆڤە. ئەو گیانلەبەرە لە ئەدەبیاتی مەسیحیدا بەشەیتان Satan ناودەبرێت. ئەگەر ئەو بۆچوونە لە بنەڕەتدا هی جوولەکە بووبێ، ئەوە مەسیحییەکانیش بە بەشێکی سەرەکی جیهاندیدی لاهووتی خۆیانی دادەنێن.

١٠– ئەوی ڕاست بێ مەسیحییەت خۆی لەخۆیدا پتر بڕوا و ئیمان و عەقیدەیە نەک ئایین، ڕاستە ڕێوشوێن و ئەرک و فەرمان (فەرز) دەکات و پێویستە لایەنگیرانی پابەندی بن، بەڵام لەپشت ئەو بڕواو فەرزەوە جۆرە فەلسەفە لاهووتێک هەیە کە بۆ پاساودانی بنەماکانی ئەو بڕوایە تاڕادەیەکی فرە و تاوەکو قۆناغێکی دیاریکراو بەکارهاتووە سوودی لێوەرگیراوە. ئەو نوێژەی هەفتەی جارێک بەکۆمەڵ لەکڵێسە دەکرێ هیچ جۆرە تۆبزییەکی تێدا نابینرێ و ئەوی نەچێ و نەیکات بەئاگری دۆزەخ ناترسێنرێ و هەڕەشەی لێناکرێ، بەڵام لەدوو ئایینەکەی تردا کە بڕوا و عەقیدە و ئیمان و ئایینن پێکەوە، ئەرکی دیاری کراو بەسەر لایەنگیرانیاندا دەسەپێنن و باسی سزا و پاداشت دەکرێت.

ئەو جۆرە فەلسەفە لاهووتییەی لە جیهاندیدی مەسیحییەتدا هەستی پێدەکرێت، پشت ئەستوور بەسەرچاوەکان، کۆیەکی هەمەڕەنگی لەچەند سەرچاوەیەکەوە وەرگیراو و پێکەوە ئاوێتە کراو و گونجاودا خۆی دەنوێنی. لەم جیهاندیدە سێ لایەن و ڕەگەز و سەرچاوە دێنە بەر دید و چاو:

یەکەم: جیهاندیدێکی فەلسەفەیی بژار کراو کە لە فەلسەفەی ئەفلاتوون و ئەفلۆتینیزمی نوێ و تاڕادەیەکیش لە ڕیواقییەکان خوازراوەتەوە.

دووەم: لایەنی چەمکی ئاکاری و مێژوویی کە لە تەورات و ئایینی مووساوە هاتووە.

سێیەم: چەند تیۆرییەک بەتایبەتی کە لە ئایین و کولتووری ڕۆژهەڵاتەوە خوازراونەتەوە(١٠).

سوود وەرگرتن لە ئەزموون و تاقیکردنەوەی پێشوو لە چوارچێوەی جیهاندیدا بەڵگەی زیندوویی و کاریگەرییە نەک بە پێچەوانەوە. هەردوو فەلسەفەی ئەفلاتوون و ئەفلۆتینیزمی نوێش ئەو بابەتەن کە زۆربەی هەرە زۆری ئەو پرسیارانەیان وەڵام داوەتەوە کە بەبیری مرۆڤی بیرمەندا دێن. ئایینی مەسیحی کە خۆی لە ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی (ئۆرشەلایم) دەرکەوتووە، پێوەندی بە ڕەوش و کولتووری ناوچەکەوە هەبووە، بۆیە ئاساییە شتی لێ خوازتبنەوە، کەسیش گومانی لەوە نییە کە یەسووعی مەسیح و مەسیحییەتیش لەناو جەرگەی جیهانی ئایینی جوولەکەدا سەریان هەڵداوە و پەیدابوون، بەڵام هەردووکیان دوو ئایین و دوو جیهاندیدی لەیەکتری جیاوازن و هەریەکەیان کەسایەتی و تایبەتمەندی خۆی ساغ کردۆتەوە. ڕاستە مەسیحییەت پشت بە تەورات دەبەستێ و بە بنەمای تەواوکاری ئایینەکەی خۆی دادەنێ، بەڵام ئەم بڕیارە ئەنجامێکی لێکەوتۆتەوە کە هیچ جۆرە کەموکوڕی و کەلەبەر و چاولێکەرییەک نیشان نادات.

١١- فەلسەفەی بنەما لاهووتی مەسیحی چەند خەسڵەت و تایبەتمەندییەکی هەیە کە لە فەلسەفەکانی تر جیای دەکاتەوە و خاڵی تریش هەیە کە لەوانی تر نزیکی دەکاتەوە، ئەمەش شتێکی ئاساییە، جیاوازی کەسایەتی و کارەکتەری بابەتێک پشت ڕاست دەکاتەوە لەیەکچوونەکەش ئاساییە، چونکە مەسیحی تاکە ئایین نییە لەجیهاندا.

- فەلسەفەی مەسیحی وەک ئایینەکانی تر هەر لەسەرەتاوە کێشەی (ژیر و وەحی) کە کێشەی (ئەقڵ و نەقڵی) پێدەوترێ بەناچاری کردووە بە بابەتی سەرەکی توێژینەوەی فەلسەفەکەی.

مەسیحییەکان بڕوایان بەوە هەبووە کە ڕەب جیهان و مرۆڤی داهێناوە (خەلق) کردووە، هەر ئەویش ژیری بە مرۆڤ بەخشیوە، کەوابوو مرۆڤ لەتواناییدا هەیە. بەبێ سەرچاوەیەکی سەروو سروشتی (سرووش- وەحی) بەژیری خۆی پەی بە ڕاستی بەرێت و چاکەکاری لەبەدکاری جیابکاتەوە، کەوابوو چ پێویست بە سرووش و پەیامی سەروو سروشتی دەکات؟! لێرەوە فەلسەفەی ئەو قۆناغە لەنێوان ژیر و سرووش، لەنێوان ژیر و نەقڵ (تێکستە ئایینییەکان)دا سەرگەردان بووە، لەنێوان ئەوەدا کە سەرنجدانی ژیرەکی سەرچاوەی زانینە، یان ئایین و وەحی ئەو ڕێگاو سەرچاوەیەن کە زانین و ڕێگای ڕاستەقینە نیشان دەدەن. ئەگەر بوترێ ژیر سەرچاوەی ڕاستەقینەی زانینە و ژیریش بەهرەیە کە ڕەب بە مرۆڤی بەخشیوە.. چۆن ئەو جیاوازییە لێک دەدەینەوە کە لەنێوان ئەنجامی سەرنجدانی ژیر و مەنتیق و تێکست و ڕێوشوێنەکانی ئاییندا هەیە؟! ژیری مرۆڤ بەهیچ جۆرێک بەپێی سروشتەکەی نە موعجیزە و نە داهێنان لە نەبووەوە (خەلق لە عەدەم) پەسند ناکات، بۆ کاڵ کردنەوەی ئەو بۆچوونە و خاوکردنەوەی گرژییەکەی، فەلسەفەی مەسیحی هەوڵی داوە جۆرە تەبایییەک لەنێوان ژیر و سرووش، لەنێوان ئایین و فەلسەفە، لەنێوان ژیر و نەقڵدا دروست بکات، ئەم گونجاندنە بریتی بووە لەوەی کە دەسەڵاتی ژیر و کولتووری پێشوو لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی نوێ گونجاو و تەبا شان بەشانی یەکتری کار بکەن و کۆمەکی یەکتری بکەن. مەسیحییەت لە فەلسەفە و لاهووتەکەیدا کۆششی کردووە ساغی بکاتەوە کە پەیامی سرووش (وەحی) نەک هەر بە پێچەوانەی ژیر نییە، بگرە دەربڕی ئەو ڕاستییانەیە کە ژیر پێیان دەگات. بەم پێیە لە فەلسەفەی لاهووتی سەدەکانی ناوەڕاستدا لەزۆر کایە و بابەتدا دوو ڕەنگی، ڕەنگی داوەتەوە و دەرکەوتووە، هەر لەو زانینەی مرۆڤ بەسەرنجدان و ڕامانی ژیرەکی پێی دەگات تاوەکو ئەو زانینەی پەیامی ڕەوشی ڕەببانی هێناویەتی. جیاکردنەوەی نەفس لە لەش خاڵێکی ترە کە ئەو بۆچوونە پشت ڕاست دەکاتەوە.

- ڕاستە لەجیهانی مەسیحیشدا وەک جیهانی ئیسلامی دوو دەسەڵاتی بەدی کراوە، دەسەڵاتی پیاوانی ئایینی کە بە عەرەبی «فوقەها»یان پێدەگوترێ لەگەڵ دەسەڵات سیاسی خەلیفە، لە هەردوو جیهاندا بە فەتوای ئایینی فەلسەفە قەدەغە کرا، بەڵام لەم ڕەوشەوە دوو دیاردەی لەیەکتری جیاواز کەوتنەوە کە هەڵکەوتی هەر یەکێک لە ڕۆژهەڵات و ئۆرووپای مەسیحی نیشان دەدەن:

- لە ڕۆژهەڵاتدا فەلسەفەی ئەریستۆتالیس دوورخرایەوە و فەلسەفەی ئەفلاتوون ڕەوا کرا. کەچی وردە وردە فەلسەفەکە کەوتە خانەی لەبیر چوونەوەوە و ئەو قۆناغە دەستی پێکرد کە دەگوترێ تاریکی باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشاو کولتوور و تەمەدون و

شارستانییەت کەوتنە پاشەکشێ.

– لە ڕۆژئاوای مەسیحیدا بەفەتوایەکی وەک ئەوەی ڕۆژهەڵات، فەلسەفە لەپاریس قەدەغەکرا، بەو قەدەغەیە بەپێچەوانەی ڕۆژهەڵاتەوە فەلسەفەی ئەریستۆتالیس ڕەوا کرا، کەچی وردە وردە ڕۆژئاوا خۆی گرتەوە و لەتاریکی سەدەکانی ناوەڕاست دەرباز بوو و ئەو شارستانییەتەی ئەمڕۆی دامەزراند. ئایا هۆی ئەم دوو دیاردە لەیەکتری جیاوازەی لەسێبەری ئەو دوو ئایینەدا دەرکەوتوون چییە؟ هۆکارەکەی لەجەوهەری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکانی ئەو دوو دەڤەرە دایە، یان سروشتی لەیەکتری جیاوازی دوو ئایینەکە بوونەتە مایەی ڕشتنی ڕەنگی ئەو دوو ڕەوشە بەو دوو جۆرەی پەیدابوون و هاتوونەتە کایەوە؟!

– لەسەدەکانی ناوەڕاستی ئۆرووپادا هەروەک لە دیاردە کۆمەڵایەتی و لەبەرهەمی لاهووتی و فەیلەسووفەکاندا دەرکەوتووە، سروشتی کۆمەڵایەتی و چینایەتی و کولتووری کۆمەڵگا، ئەم فرە ڕەنگییەی نیشان داوە:

– چینی ئەریستۆکرات.

– چینی پیاوانی ئایینی و دامودەزگاکانی کڵێسە.

– خەڵکی سادە کە زۆربەی زۆریان جووتیار بوون و لەگەڵ پاشماوەی بەندو کۆیلە، هۆکاری سەرەکی دیاریکردنی مەڵبەندی چینایەتی هەر دەستەو توێژێک لەو قۆناغەدا جگە لە لایەنە ئابوورییەکە پێشکەوتنی ڕۆشنگەری و هی زانین بووە کە وەک ئامراز و شێوازێک ئەریستۆکراتی بەکاری هێناوە بۆ جیاکردنەوەی خۆی لە کۆمەڵانی سادە و ساکاری خەڵک(١١)، ڕاستە هۆکاری ئابووری لە هەموو سەردەمێکدا ڕۆڵی بەرچاوی لەکایەی جیاوازی چینایەتی و ڕەوشی بەرهەمهێناندا گێڕاوە، بەڵام لەو قۆناغەی ژێر سێبەری دەسەڵاتی دەست ڕۆیشتووی ئایینی سەرتاپاگیری مەسیحی و فەرمانڕەوایی تۆتالیتاری ئەریستۆکراتی پشت ئەستوور بەکڵێسە و دامودەزگاکانی زانین و خوێندەواری ئەو هۆکارە بەلایەکدا خەرانە بوون کە چین و توێژەکانیان لەیەکتری جیاکردۆتەوە.

– لە فەلسەفەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاستدا پشت ئەستوور بە بنەمای ئایینەکە خۆی، بیرۆکەی یەکسانی مرۆڤی ڕێواقی(١٢) و ئەسکەندەری مەکدۆنی زیندوو کراوەتەوە و هەر نەبێ ئەگەر ڕوخسارەکی و ڕواڵەتیش بووبێ لە بنەماکانی ئایین و کڵێسەدا داکۆکی لێکراوە و پێی لەسەر داگیراوە.

ئەو تیۆرییە بەشێکە لەو ناتەبایی و ناکۆکی و فرە ڕەنگییەی لەو ئایینەدا دەبینرێ، لەکاتێکدا ئەندازیاری ئایینەکە پاولۆس داوای لە بەندە و کۆیلەکان کردووە گوێڕایەڵ بن و چەوسێنەرەکانی خۆیانیان خۆش بوێ کەچی داوای جۆرە یەکسانییەکیش دەکات گوایە ئەمە لەسروشتی مرۆڤ خۆیەوە کەوتۆتەوە! ئەم پێداگرتنە لەسەر یەکسانییە، کۆششەکەی ئەشعەری دەهێنێتەوە یاد کە لەکاتی باسکردنی ئازادی خواستی مرۆڤدا پێ لەسەر (جوزئی ئیختیار) دادەنێ و دەڵێ مرۆڤ «کەسبی سیفەتی کردار» دەکات، ئەمە بێ گومان لەئازادی ڕوخسارەکی بەند و کۆیلە بەولاوە نییە!

مەسیحی لەسەردەمی خۆیدا نوێنەر و سەربازی دەسەڵاتێکی نەدیتراو و نەزانراو و نەناسراو بووە، نیشتمانی دیاریکراوی نەبووە و سەر زەوی بە وڵاتی هەموو مەسیحییەک داناوە و گوایە ئەوانەی چاکەکارن و بڕوایان بە یەسووعی مەسیح هێناوە دۆست و برای ئەون.

– فەلسەفەی مەسیحی لەسەدەی سێیەمی زایینەوە دەستی پێکردووە و لەسەدەی پازدەیەم دامودەزگاکانی پێچاوەتەوە و ماڵئاوایی کردووە. لەو هەموو ماوە درێژەدا پێشکەوتنێکی ئەوتۆی زانست بەدی نەکراوە کە شایەنی ناوهێنان بێ. بیروبۆچوونە زانستییەکانی یۆنان بەتایبەتی هی ئەریستۆتالیس جۆرە بەرگێکی بڕواو ئایین و ئیمانیان بەبەردا کراوە و ڕێگا نەدراوە گومانیان لێ بکرێت، پەیڕەوی زانستیش لەلای خۆیەوە پابەندی دەسەڵاتی ئایینی بووە(١٣). شێوازی بیرکردنەوەش جۆرە دیالێکتیکێکی وشەیی پێوە دیار بووە. ئەم جۆرە هزرە پشتی بەزانینی ڕاستەوخۆی سروشتی دەوروبەر نەبەستووە، بەڵکو کتێبە ئایینییەکان سەرچاوە بوون و پێوانە (قیاس) بەتایبەتی هی ئەریستۆتالیس ئەو پەیڕەوە بووە کە بەکارهێنراوە. بەپێی ئەو پێوودانگە بۆچوون و جیهاندیدێکی ئەوپەڕی وشک و بێ پێز دەربارەی جیهان و گەردوون و مرۆڤ و دیاردەکانی سروشت و کۆمەڵگا سەپێنراوە و پەیڕەو کراوە.

شان بەشانی ئەم کۆششە فەیلەسووف و لاهووتییەکان لەبواری بەکارهێنانی زماندا ئەوپەڕی وەستایی و دەستڕەنگینییان نیشان داوە و جۆرە گۆڕانێکیان بەسەر مەنتیق داهێناوە و ئەوەندەی تر بەرەو ئەبستراکتیان

بردووە، هەروەها توانایەکی لەڕادە بەدەریان لەکایەی دارشتنی گریمانە و بەڵگەنەویست و بەڵگەی فەلسەفەیی و لاهوتی ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب و سێ ڕەنگییەکەدا نیشان داوە کە لەمێژووی هزری مرۆڤدا بێ وێنەیە. لێرەدا هەمیشە ئەو پرسیارە بەبیردا دێت: ئەگەر بێتو ئەو توانایییە هزری و ژیرییەی لە کایە و بواری زانست و کولتووری نائایینیدا بەکارهێنرابایە دەبوو چ ئەنجامێکی شۆڕش ئامێزیان هەبووایە؟!

بایەخدان بەنەفس و گیان خاڵێکی بەرچاوی کولتووری ئەو سەردەمە بووە. گیانی مرۆڤ بوونێکی تایبەتی و سەربەخۆی جیا لە جیهانی سروشتی هەبووە و دیاریکەری چارەنووسی مرۆڤ بووە. دانانی گیان وەک بوونێکی سەربەخۆ بەرانبەر بەلاشەی ماددەیی ئەو دوو ڕەنگییە سەرەکییە بووە کە ئەو فەلسەفەیە پێی لەسەر داگرتووە، ئەوەش بەتەواوەتی لەگەڵ ڕێساکانی کڵێسەدا تەبا و گونجاو بوون، بۆیە بایەخی مرۆڤی مەسیحی ڕاستەقینە لەو کەسەدا بەدی کراوە کە ئیماندار بووە و تیشکی خۆشەویستی دەروونی ڕووناک کردۆتەوە و بەخواست و ڕەزامەندی خۆی لەگەڵ ڕێوشوێنەکانی کڵێسەدا گونجاو و تابا بووە(١٤) و لەو کۆمەڵگایەدا کە کڵێسە ڕەنگی سنووری ڕوخسار و ناوەڕۆکی ڕشتووە ئەو فەرزانەی جێبەجێ کردووە کە خراونەتە ئەستۆی و پێویست بووە ئۆباڵیان بۆ بکێشی.

١٢- هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئایینی مەسیحی دیاردەیەکی ناچاری و پێویستی مێژوویی بووە و هەردەبوو دەربکەوێ، فەلسەفەکەشی دیاردەیەکی ناچاری هزرییە هەردەبوو لەژێر باڵی ئەو ئایینە سەرتاپاگیرەدا پەیدا ببێ و پێ بگات، بەڵام ڕاستییەکی گومان هەڵنەگریش هەیە بواری شاردنەوە و بێ دەنگ بوون لە بەرانبەریدا نادرێ:

مەسیحییەت لەکایەی کولتوور و دابونەریت و شارستانییەتدا ڕۆڵێکی کاولکارانەی گێڕاوە. ڕاستە سوود لە کەلەپوور و کولتوور و فەلسەفە و شارستانییەتی پێش خۆی و سەردەم و ئەو ناوچانەی کە تێیدا بڵاوبۆتەوە وەرگرتووە، بەڵام ئەم سوود وەرگرتنە کە لەسەر شێوەی خواستنەوەوە بووە بە جۆرێک بابەتەکە شێوێنراوە جەوهەرە بنەڕەتییەکەی خۆی لەدەست بدات و بەتەواوەتی لەگەڵ ڕاز و نیازی کڵێسەدا بێتەوە. ئەو کولتوور و شارستانییەتە ڕەسەنەی میللەتان کە بوون بە مەسیحی، یان ناچاربوون مەسیحییەت بکەن بە ئایینی خۆیان، بە تەواوەتی ڕاست و چەپی گومڕایی و کافرییان بەسەردا هێنراوە و نەک هەر شێوێنراون، بەڵکو بەتەواوەتی لەناوبراون، خەڵکەکەش وردە وردە قایل کراون کە ئەو کەلەپوور و تەمەدونەی خۆیان بەشتێکی نالەبار و بەد دابنێن و لێیان پاشگەز ببنەوە. لەو جێگایەدا مەسیحییەت ڕەگی داکوتاوە شارستانییەت و دابونەریت و کولتووری ڕەسەنی میللەتانی ئەو شوێنەی سڕیوەتەوە و جۆرە پاکتاوێکی سەرتاپاگیری کردووە و کولتوورێکی بیانی بەسەر خەڵکەکەدا سەپاندووە. ئەگەر مەسیحییەت لەئۆرووپادا بڵاو نەبووبایەوە و ئەو کولتوورە بە پیت و پێزەی نەسڕیبایەوە دەبوو ڕەوشی شارستانی ئێستای ئۆرووپا چۆن بوایە؟!

- ئەگەرچی فەلسەفەی مەسیحی سەرتاپای سروشت و گەردوونی بەپێی بنەماکانی لاهووت شرۆڤە کردووە و لێکداوەتەوە و لە سۆنگەی ئەو لاهووتەوە سەرنجی هەموو شتێکی داوە، ئەوە ئەم هەڵوێستە نەبووە بەرێگری تەواوەتی لەبەردەم گەشەکردنی جۆرە فەلسەفەیەک کە ناوەرۆکەکەی بەبابەتی میتافیزیک و مەنتیق و تیۆری زانین و ئاکار ڕازانراوەتەوە و هەوڵدراوە قسە لە بنج و بنەڕەت و چارەنووسی مرۆڤ و پێوەندی بە گەردوونەوە، سروشتی ڕەب و خەسڵەتەکانی، پێوەندی ڕەب بەمرۆڤەوە، نەمری نەفس و گیان، بابەتی ئازادی خواستی مرۆڤ و ئۆباڵ کێشان و پێوەندی کرداری مرۆڤ بە بەختەوەرییەوە کراوە، فەلسەفەکەش بەپێی ئەو بەرهەمانەی لەو سەردەمەدا نووسراون بە دوو قۆناغدا تێپەڕ بووە:

یەکەم: قۆناغی باوکانی کڵێسە:

ئەو قۆناغە لە سەرەتای دەستپێکی ئایینی مەسیحییەوە دەست پێدەکات، بەتایبەتی دوای بڵاوبوونەوەی لە ئۆرووپادا چالاکی فەلسەفەی ئەم قۆناغە بریتی بووە لە جێگیرکردنی بنەما و ڕێوشوێن و دۆگمەکانی ئایینەکە و داکۆکی کردن لە جیهاندیدە موعجیزە ئاساییەکەی ئایینەکە. لەم قۆناغەدا دوو تەوژم لەئارادا بوون:

- لایەکیان بەسڵ و پارێزەوە تەماشای فەلسەفەی کۆنی یۆنانی کردووە و لەو باوەڕەدا بووە کە دەبێ تەنیا بەپێی ئەوپەڕی پێویست و ناچاری سوودی لێ وەربگیرێ، بەتایبەتی ئەگەر بابەتە ئایینییەکان

پێویستیان بە داکۆکی کردن و پشت ڕاستکردنەوە بێت.

– لایەنەکەی تر بە تەواوەتی دژی سوود وەرگرتن لەو فەلسەفەیە بووە.

دووەم: قۆناغی فەلسەفەی سکولاستی:

ئەو قۆناغە لەسەدەی نۆیەمەوە تاوەکو سەدەی پازدەم بەردەوام بووە و تێیدا فەلسەفەی ئەریستۆتالیس دەستبەکار بووە. ناوەکەش لەوەوە هاتووە کە ئەو فەلسەفەیە لە کۆی قوتابخانەکان Schola خوێنراوە و ڕاهیب و قەشەکان بەدەرس گوتوویانەتەوە. لەو سەردەمەدا قوتابخانە لەزۆر شوێندا کراونەتەوە و ئەو بابەتانەی تێیاندا خوێنراون بە زانست و بابەتی قوتابخانە ناوبراون، بۆیە ناوی سکولاستی(١٥) بەسەر ئەم قۆناغەدا بڕاوە لەو قۆناغە بەناو سکولاستییەدا کێشەی ڕەببانیەت، مرۆڤ و گوناهەکەی ئادەم، ڕاستی قیامەت و زیندووبوونەوە دوای مردن، نەمری گیان و نەفس، ململانێی نێوان نومینالیستی و ڕیالیستییەکان، کاردانەوە بەرانبەر بەرهەمەکانی ئیبن ڕوشد و فەلسەفەی ئەریستۆتالیس و ڕێبازی دوو ڕاستی (هەقیقەت) ڕاستییەکی ئایینی پشت ئەستوور بە سرووش (وەحی) و ڕاستی فەلسەفەیی پشت ئەستوور بەژیر و مەنتیق سەرپشکی ئەو بابەتانە بوون کە لەو قۆناغەدا قسەیان لێکراوە.

سەرچاوە و پەراوێز:

١– کرم، یوسف، تأریخ الفلسفة الأوربية في العصر الوسيط. مكتبة الدراسات الفلسفية، دارالمعارف بمصر، ١٩٥٧ ص٢ فما بعد.

2- Flasch, Kurt., Einf uhrung in die Philosophie des Mittelalters. WB. Darmstadt 1994. S.13.

3- Flasch, Kurt., Ebenda. S.14.ff.

4- Die Bible, R. Brockhaus, Wuppertal 2003. Das erste Buch Mose (Genesis) 2:17.ff.

٥– جلسون، إتين، روح الفلسفة المسيحية في العصر الوسيط. ترجمة: د. إمام عبدالفتاح إمام. مكتبة مدبولي. الطبعة الثالثة ١٩٩٦، ص٢٨ فما بعد.

٦– لەدوای ڕووخانی دیواری بەرلینەوە، د. تیزینی کە لە ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات (دیمۆکراتی!!) فەلسەفەی خوێندووە، لەمارکسیستێکەوە بای داوەتەوەو وەک نەتەوەپەرستێکی عەرەبی ئەو دروشمانە لە بەرهەمەکانیدا جێبەجێ دەکات کە زایونیزمی جیهانی کاتی خۆی و ئێستاش داکۆکییان لێ دەکات.

تیزینی لە بەرهەمەکانیدا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە بگوترێ (فەلسەفەی عەرەب) نەک (فەلسەفەی ئیسلام) لەکاتێکدا باش دەزانێ کە هەموو جیهانی ئیسلام تاکە فەیلەسووفێکی نەبووە بە ڕەچەڵەک عەرەب بووبێ، ئەو کاتە خوێندەواران بە پەنجەی دەست ژمێردراون و ئەوانەی خوێندەواربوون لەمزگەوتەوە فێربوون و لەحوجرەکاندا خوێندوویانە، بابەتەکانیش بەزمانی عەرەبی بوون.

بڕوانە:

– تیزيني، د. طيب، من اللاهوت الى الفلسفة العربية الوسيطة. قضايا فلسفية: ٢. دمشق وزارة الثقافة ٢٠٠٥، ص٤٣ فما بعد.

7- Rod, Wolfgang., Der Weg der Philosophie. Erster Band. Altertum, Mittelalter, Renaissance. Munchen 1994. S.273.

8- Rod, Wolfgang., Ebenda. S.274.ff.

9- Rod, Wolfgang., Ebenda. S.279.ff.

10- Russell, Bertr and., Philosophie des Abend Landes. Europa Verlag q. Auflage. Munchen 2000. S.323 ff.

11- Lange, Friedrich Albert., Geschichte des Materialismus. Bd.I Stw. 70. Frnkfurt am Main 1974. S.151 ff.

١٢– شوڤالييه، جان جاك، تأريخ الفكر السياسي من المدينة الدولة الى الدولة القومية. ت: د. محمد عرب صاصيلا، ط٥، المؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع: بيروت ٢٠٠٦، ص١٤٥.

١٣– الآلوسي، د. حسام، مدخل الى الفلسفة، ط١ المؤسسة العربية للدراسات والنشر بيروت ٢٠٠٥، ص٥٨ وفي أماكن أخرى.

١٤– متي، دكتور كريم، الفلسفة الحديثة، ط٢ دارالكتاب الجديد المتحدة. بيروت ٢٠٠١، ص١٣ وفي أماكن متعددة.

15- Flasch, Kurt., Ebenda. S.38.